

УДК

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ІЗ СЕЛА БУКАТИНКА НА ВІННИЧЧИНІ

Ганна Троценко

У статті представлено результати польових досліджень кам'яних надмогильних христів ХІХ – початку ХХ ст. із кладовища с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області, що їх створили місцеві майстри-каменотеси. Проаналізовано художні особливості надгробків і показано їх локальні відмінності.

Ключові слова: Букатинка, Поділля, художня обробка каменю, каменотесний промисел, надмогильники, кам'яні хрести.

The article reveals the results of field studies of stone grave crosses of the 19th to early 20th centuries on a cemetery of the village of Bukatynka (Chernivtsi District, Vinnytsia Region). Local masters of stonecutting have created those stones. The study analyses artistic features of the headstones, with showing their local distinctions.

Keywords: Bukatynka, Podillia, artistic stonecutting, stonecutting craft, tombstones, stone crosses.

Публікації, у яких згадуються надмогильні хрести із с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області, з'явилися на початку ХХ ст. Так, у праці Є. Сецинського «Приходы и церкви Подольской епархии», оприлюдненій у дев'ятому випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1901), зазначено, що головним заняттям мешканців села Букатинка є хліборобство, проте багато з них добувають кам'яні брили, створюючи надмогильні пам'ятники, жорна, столи та інші вироби. Тому каменотесний промисел сприяв матеріальному добробуту місцевих селян [14, с. 1006]. Пам'ятки на сільських подільських цвинтарях і кладовищах вивчав мистецтвознавець Кость Широцький, який у 1908 р. видав статтю «Надгробні хрести на Україні» [18]. Свій текст він проілюстрував силуетними рисунками різних типів дерев'яних та кам'яних христів, зразки яких уже майже не збереглися на старих кладовищах регіону.

Найціннішим джерелом для окресленої теми є кореспондентське дослідження «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» (1916), підготовлене під керівництвом Г. Александровича [1], що містить відомості про зайнятість подільського населення каменотесним промислом. У тексті дослідження виокремлено чотири осередки в Ямпільському повіті, серед яких чільне місце відведено майстрам с. Букатинка, які займалися виробництвом

саме надгробних христів. Спираючись на статистичний матеріал, охарактеризовано також каменеобробний промисел з економічного погляду, вказано причини його занепаду та можливі способи подальшого розвитку.

У 1926 році побачило світ видання «Українське мистецтво» Данила Щербаківського [19]. Цей автор відзначив той факт, що на Вінниччині трапляються мистецько виконані високі кам'яні хрести ХVІІІ – початку ХІХ ст., занотував унікальний подвійний тип хреста на грецькому кладовищі м. Могилева-Подільського, що лежить за 30 км від с. Букатинка. Це місто, як відомо, було одним з основних центрів збуту букатинських кам'яних виробів.

За часів цілковитого панування радянської ідеології, а саме з другої половини 40-х – до початку 90-х років ХХ ст., народна меморіальна творчість була фактично вилучена зі спадщини вітчизняної духовної та матеріальної культури, тому вона майже не представлена в історико-етнографічних і мистецтвознавчих дослідженнях. Після набуття Україною незалежності поновився інтерес вітчизняних учених і до вивчення доробку народного каменотесного промислу. Так, у 1994 році з'явилася стаття Тетяни Чаговець про художню обробку каменю в Україні [17]. Вона виділила шістьнадцять найвідоміших осередків каменеобробництва, серед них згадала й Букатинку та сусідні села Бандишівку й Мервинці. У стат-

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

ті описано загальні технологічні прийоми видобутку каменю різних порід, способи виготовлення надгробків, означено основний репертуар ідей і тем, утілених у їхніх зразках.

У 1994 році вийшла друком книга «Поділля: історико-етнографічне дослідження» [3], у якій Олександр Федорук та Микола Моздир зробили опис кам'яної меморіальної скульптури, вказавши на факт особливого її розвитку в цьому регіоні. Учені охарактеризували основні типи фігуративних зображень, систему їхнього орнаментального оздоблення тощо. Водночас вони висвітили творчий шлях окремих майстрів-каменотесів.

Згодом, у 1996 році, М. Моздир видав монографію «Українська народна меморіальна скульптура» [12], яка стала першим фундаментальним дослідженням вітчизняної кам'яної меморіальної різьби. У цій праці автор висвітлив генезу та розвиток надмогильного знака, проаналізував іконографію, пластично-образне трактування християнських персонажів у творах майстрів пам'ятникарського промислу, порівняв з Тернопільщиною та Львівщиною періоду першої половини ХХ ст. На окреслених теренах дослідник і надалі продовжував збирати польові матеріали. Результатом понад двадцятилітньої роботи стала монографія «Українська народна меморіальна пластика» (2009) [11]. У ній простежено розвиток меморіального мистецтва від давніх часів до сучасності. Крім надмогильних знаків, тут розглянуто ландшафтне пам'ятникарство: придорожні хрести та фігури, пам'ятні знаки, присвячені історичним народним подіям. Авторству М. Моздира належить ще низка публікацій у виданнях, збірниках конференцій, зокрема, стаття в парному числі (1–2 / 18–19) журналу «Родовід» за 2002 рік, у якій він порівняв народну кам'яну скульптуру України й польську художню традицію, помітивши вплив католицького сакрального мистецтва на сільську меморіальну скульптуру [13].

Згаданий випуск журналу «Родовід» цілковито присвячений «культурі каменю в Україні». Його ініціатором та упорядником став історик мистецтва Ростислав За-

башта. Видання містить низку (18) статей і публікацій різних дослідників з історії та сучасності мистецької обробки каменю на вітчизняних теренах. Поміж них нашу увагу привертає насамперед літературно-етнографічний есей Олексія Альошкіна – художника-скульптора, який вже десятки років проживає в с. Букатинка, уважно спостерігаючи за місцевим промислом [2]. Цей автор описав стосунки в місцевій сільській громаді, зокрема, ставлення селян-хліборобів до селян-каменотесів, а також висвітлив специфіку технологічних прийомів обробки каменю, якими послуговувалися букатинські майстри. У публікації згадано також про тутешню традицію проведення свята відкриття каменоломного й каменотесного сезону «відкриття дубка» (за спогадами майстра Петра Хібовського), представлено світлину колективу місцевої артілі каменотесів, що діяла у 1950-х роках. Есей О. Альошкіна – чи не перший оприлюднений донині текст, безпосередньо присвячений каменеобробній традиції майстрів букатинського осередка.

Серед статей журналу є розвідка Андрія Дороша про давній каменотесний осередок с. Брусно на Галичині, який нині вже не існує [5]. Поблизу поселення містяться поклади вапняку, з якого виготовляли надгробні хрести, статуї, починаючи від зламу ХVІІІ–ХІХ ст. Автор наголосив на потребі ретельного вивчення занепадлих осередків виготовлення кам'яної скульптури. Ця настанова цілком злободенна й для досліджуваного нами каменотесного промислу подільського с. Букатинка.

У згаданому журналі дослідниця Лідія Хом'як розмістила інформацію про пам'ятникарський промисел другої половини ХХ ст. із селища Нараїв, що на Тернопільщині [16]. Нараївські скульптури тяжіють до примітивного стилю. Поміж аналогічних і синхронних творів з інших осередків, вони вирізняються самобутніми формотворчими й образними рішеннями. У своїй дисертаційній роботі 2002 року «Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця ХІХ – ХХ століття» [15] названа дослідниця розглянула роботи майстрів західного регіону України;

ІСТОРИЯ

означила художньо-стильові особливості та структуру сюжетно-мотивних елементів надгробків.

Стаття Петра Кузенка «Кам'яні надмогильні хрести Карпат: особливості художнього оздоблення» (з того-таки випуску «Родоводу») висвітлює питання художньої системи декорування надгробків середини XVIII – першої половини XX ст. [7]. У своїй дисертаційній роботі (2005) автор ретельно дослідив типологію, модифікацію форм, конструктивні особливості місцевих хрестів. Крім того, він представив лінійні схеми, які полегшують зорове сприйняття композиційної будови пам'ятників [8]. Показово, що подібні художні особливості демонструють і деякі букатинські зразки меморіальної різьби.

Важливою для проблематики нашого дослідження є також родоводівська стаття Валерія Малини «Оздоблення кам'яних хрестів» [10]. Цей автор обстежив надмогильники майже з усієї України, охопивши й населені пункти Вінницької області: с. Ялтушків, м. Ямпіль, м. Браїлів, м. Могилів-Подільський. До слова, представлені ним іконографічні схеми різьби залучених до аналізу подільських хрестів мають близькі відповідники серед пам'ятників старого кладовища Букатинки. У 2009 році В. Малина видрукував монографію «Кам'яні хрести в Україні. XVIII–XX ст. Онтологія. Типологія. Символіка. Функція» [9], у якій подав ґрунтовний ідейно-тематичний аналіз декоративних, епіграфічних і геральдичних композицій, відтворених на поверхні хрестів.

Результати польових досліджень каменярського промислу буковинської Наддністрянщини опублікував Святослав Юсов у колективному дослідженні «Традиційне й особистісне у мистецтві» (2002) [20]. Він опитав каменярів з кількох сіл, які описали процес видобування каменю й розповіли про зміну соціально-психологічних настанов і світоглядних позицій у майстрів різних поколінь. Між різновіковими представниками букатинського каменотесного осередку фіксуються аналогічні світоглядні відмінності.

Каменеобробка Букатинки частково описана в книзі «Каменотесний промисел

Східного Поділля», виданій 2017 року [6] Віталієм Іванчишеним. Він детально проаналізував економічні, етнічні, побутові та інші обставини й чинники, які вплинули на становлення традиційної обробки каменю, подав важливу інформацію про майстрів, технологічні прийоми виготовлення виробів. Його праця допомагає розібратися в загальноісторичних та етнокультурних процесах, пов'язаних із каменотесним промислом регіону.

Названі публікації є основними, які доносять до читача відомості про каменотесний промисел у різних регіонах України. Водночас слід констатувати, що донині найкраще висвітлена відповідна художня практика на теренах Галичини та Карпат. Меншою мірою вона вивчена на Поділлі. І лише деякі публікації доносять окремі відомості про традицію обробки каменю в с. Букатинка, що на Вінниччині. Цілком зрозуміло, що не всі історичні події та явища означеної традиції були (могли бути) відображені в науковій літературі. Але найпомітніші прогалини спостерігаються в ділянці досліджень художнього процесу й доробку окремих осередків промислу. Наша розвідка покликана заповнити бодай частину з означених прогалин відомостями про мистецьку спадщину майстрів букатинського осередку. Конкретна мета статті – охарактеризувати художні особливості надмогильних хрестів XIX – початку XX ст., що збереглися на давньому кладовищі названого подільського села, яке тривалий час було значним осередком каменотесного промислу Східного Поділля. Актуальність публікації забезпечує цілком нова фактографія, занотована під час польових досліджень зацілілого доробку майстрів осередку впродовж 2017–2018 років. Виникнення художньої обробки каменю в с. Букатинка Чернівецького району Вінницької області було спричинене різними факторами, насамперед наявністю доступних і придатних для обробки покладів дрібнозернистого пісковика. Уперше згадується село в історичних документальних джерелах під назвою Букатинці (Bukatince) в акті Люблінського коронного трибуналу Речі Посполитої за 1606 рік [21]. Існує кілька версій щодо походження назви села. У рус-

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

лі окресленої теми найцікавішою і заразом найімовірнішою з них бачиться та, що пов'язує зазначений ойконім з румунським висловом «bukatica de piatră» («шматок каменю»), адже село (як і весь район Наддністрянщини) територіально наближене до Молдови. Воднораз у книзі мовознавця Володимира Горпинича міститься інформація про утворення топонімів від дієслова «bucăți» [4]. У більшості слов'янських мов це слово означає «шуміти», яке в Україні семантично перейшло в слово «бук» («пороги», «камінь») [4, с. 148]. Слово «бучак», що означає «велике каміння», «великий твердий камінь, який не піддається обробці», зафіксоване (як діалектне) у говірці населення Вінницької області. Зважаючи на факт розташування на території села кам'яних скель, його назва може походити і від слова «bucăți».

У 1880-х роках у Букатинці оселився виходець із Німеччини Еміль Геде, який в цьому та сусідніх селах Бандишівка і Мервинці зайнявся виробництвом різних предметів з каменю. Селяни спершу працювали на його підприємстві, а згодом, оволодівши певними технічними прийомами обробки, почали працювати самостійно [1, с. 4–6]. «В Бокатинке производство крестов у местных кустарей имеет наряду с другими изделиями исключительное значение» [1, с. 9]. Майстри-«хрестороби» виготовляли хрести, натомість «хрестовози» займалися їхньою скупкою та збутом (як і єврейських мацеїв), доставляючи їх як у найближчі населені пункти, так, нерідко, і в селища та міста сусідніх губерній: Херсонську, Бессарабську, Київську, Волинську.

Пізнати питомий характер витворів букатинських хресторобів XIX – початку XX ст. (імена яких наразі з'ясувати не вдалося) дозволяють уцілілі донині й виявлені нещодавно на давньому сільському кладовищі відповідні пам'ятники. Ці меморіали встановлені переважно на підставці – цоколі-плиті. Зчеплення між деталями загальної конструкції забезпечене поєднанням паза на нижньому кінці хреста та отвору на верхній плиті. Цей спосіб кріплення дозволяв тривалий час утримувати вертикальну поставу пам'ятника. Різьбленням вкритий

переважно чільний бік хрестів, проте виявлено чимало зразків, які мають оздоблення й на зворотному боці. За формою та оздобленням меморіали поділяються на кілька типів.

Під час нашої розвідки зафіксовано такі види надмогильних хрестів: грецький, латинський, трилистий, «хрещатий»¹, хрест Паті, прямокутнораменний, лапчастий (корсунський) широкий та вузький, із розширеними трапецієподібними раменами, із прямолінійними завершеннями, заокругленими чи їх комбінацією. Кожний символічний елемент композиції містився в певному місці на кам'яній поверхні, відповідно до традицій. Аналіз уцілілих написів на меморіалах дозволяє датувати найраніші зразки початком XIX ст. Хрестам цього періоду властиве лапідарне потрактування форми, відсутність дрібних орнаментальних деталей. Ці надмогильні пам'ятники наділені питомою монументальністю.

З-поміж давніх хрестів букатинського кладовища чи не найвиразнішим за силуетом є зразок 1812 року, у якого на кінці верхнього рамена видніється круглястий виступ, а на кінцях бокових широких рамен є, крім аналогічного виступу, ще два менших (обабіч). Разом вони уподібнюються до завершення-трилисника. Загальна структура пам'ятника нагадує структуру дерева та, певною мірою, людської фігури. Нижнє рамено розширюється на всю ширину бокових рамен чим мимоволі викликає асоціацію з основою-постаментом. Висота об'єкта – 145 см, ширина – 80 см. На верхній видніється розлогий надпис, виконаний різним курсивним шрифтом: зверху розміщена аббревіатура «ІНЦИ», а обіч вирізьблено літери «ІН», «ХР», нижче середини надпис: «ЗДЄСЬ ПОЧИВАЄ Р. Б. [раба Божа. – А. Т.] ОРИНА ЖЕНА ИВАНЯ МЕШИКА 1812...».

На кладовищі виявлено георгіївський хрест зі світлого пісковику Він має лапчасту форму (з трапецієподібним профілюванням рамен) та коло в центрі, відповідно діагональні розрізи утворюють не гострий кут, а всередині заокруглюються. Його висота – 100 см, ширина – 65 см. Нижнє рамено майже вдвічі вужче, ніж верхнє. Напис ви-

ІСТОРИЯ

конано заглибленою лінією, шрифт курсивний: «Здѣсь Ѡпочива... р. б.: Василій Ба... ій пристависл 1825 года. м...ца Юніа...».

Зафіксовано також масивний двометровий хрест означеного часу, який має прямолінійні закінчення. Єдиний декоративний елемент у вигляді маленького рельєфного хрестика ідентичного обрису міститься в самому низу пам'ятника.

На території наддністрянського Поділля рельєфне коло часто використовувалося в меморіальній пластиці. «Його розміщення та спосіб виконання свідчать про те, що цьому архаїчному солярному знаку тут надається особливого смислу» [3, с. 446]. Сонце спершу відтворювалося у вигляді цільного кола, а пізніше ускладнилося поділом на дрібніші частини: чотири, шість, вісім. Також застосовувалося зображення місяця-молодика, розвернутого рогами донизу або вбік. На поверхні одного прямокутнораменного хреста першої половини XIX ст. майстер-виконавець розмістив лише ці два знаки небесних тіл: у центрі – сонце-коло, внизу – місяць, обабіч вертикального рамена витесані круглі виступи, від яких форма діагонально розширюється. Унаслідок цього композиційний центр зміщено до нижньої частини надгробка.

До того самого періоду належить хрест із розширеними до країв трапецієподібними кінцями. У середохресті каменотеси зобразили велике концентричне коло – сонце, яке поділене тонкими контррельєфними лініями на вісім рівних секторів. Обабіч містяться ще два менші кола, що символізують, імовірно, зірки. Над сонцем розташовано маленький місяць із рогами, направленими донизу, а на самій верхівці – масивний голуб з опущеними крильми.

Вартий уваги могильний хрест, який належить до «хрещатого» типу. Він має злегка деформований силует, що нагадує живий флороморфний знак. Висота меморіалу – 170 см, ширина – 80 см. Верхнє рамено збільшене щодо бокових і вдвічі довше, ніж нижнє рамено. Низ має східчасті круглі виступи, що повторюють обриси хрещатих завершень. На середохресті вирізьблено прямокутнораменний хрест, а на поверхні трьох верхніх рамен – по три рельєфних

розети, кожна з яких поділена тонкою врізаною лінією на чотири сектори.

Поміж хрестів трапляються зразки з комбінованими завершеннями рамен, а також зразки з прямокутними раменами. В останніх верхнє рамено має згори дископодібний виступ із кругом або еліпсом (головчастий тип), який ніби не завершує її, а прикрашає. По центру часто видовбують заглиблений латинський хрест із засічками.

Зразки середини XIX ст. із трилистими закінченнями демонструють злегка криволінійний силует. Їхні обриси нагадують природні форми рослин, тому вони органічно «вписані» в середовище зарослого кладовища. Художня структура трилистого знака, так званого «розквітлого хреста», символізує космологічну схему Дерева Життя та водночас богословські ідеї Животворящого Хреста [15, с. 68]. У цих екземплярах набуває поширення декорування середохрестя контррельєфною епіграфікою: зверху – «І.Н.Ц.І», з правого боку – «ІНС», з лівого – «ХРС», внизу – «З.П.Р.Б.» (здесь похований раб Божий) і позначка року смерті небіжчика. Напис міг бути єдиним елементом оздоблення хреста, концентруючи на собі всю увагу глядача.

Мистецтвознавець К. Широцький у дослідженні «Надгробні хрести на Україні» звернув увагу на рослинні й солярні мотиви в оздобленні вітчизняних кам'яних хрестів, які використовувалися ще першими християнами. Він стверджує, що рожі, зорі позначали образи небесного раю, вічного життя, кількість пелюсток / променів яких відповідала священним числам [18, с. 28–29]. На букатинському кладовищі найпоширенішими є квіти-зорі, обведені рельєфною каймою, а їхній центр позначений круглою маленькою серцевинкою. Майстри-різьбярі зазвичай зображали квіти-рожі з одинадцятьма-тринадцятьма пелюстками та з виразно більшою серцевинкою. Використовувався квітковий мотив з роздвоєними пелюстками, що нагадує волошку. У мистецтві Поділля, зокрема, обстеженого осередку, поширене зображення квітів-розет із шістьма пелюстками, які подеколи вписані в коло.

У репертуарі декоративного оздоблення надгробків присутня низка геометризова-

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

них мотивів: зірки, великі ромби, зубчики, прямі та округлі риси. На нижньому рамені одного з досліджених хрестів (з датою – 1892 рік) відтворено рослину – квітку з високим стеблом та листками. «Рослина на хресті – се знак вічного життя» [18, с. 29]. Найвірогідніше, це зображення було запозичене каменотесами з інших видів селянського декоративно-вжиткового мистецтва: стінопису, вишивки, ткацтва, різьби на дереві тощо.

Під час обстеження зафіксовано хрест, з фронтального боку якого на трьох раменах майстер вирізьбив шестикінецьні зорі, а на середохресті – рельєф трилистого хреста. Зі зворотного боку пам'ятник прикрашено п'ятьма масштабними розетками. На трьох трилистих його кінцях витесано рельєфні шести- й семипелюсткові зорі з каймою та маленькою серцевинкою, які вписані у контррельєфні кола. У круглому середохресті міститься велике концентричне коло, у його середині – восьмипелюсткова розетка, а навколо – чотирнадцять трикутних зубців, що позначають промені сонця. У нижній частині хреста вирізьблено зорю, яка трохи більша, ніж аналогічні мотиви на раменах, і конструкція її інша: велика серцевинка з дев'ятьма зубцями. Внизу рамено має виступи зі зрізаними півколами, далі видніється геометричний виступ з розширенням. Пам'ятник має висоту 195 см, ширину 90 см. Раніше він був вкритий вапном, як і деяка частина інших об'єктів. Воднораз трапляються хрести, розмальовані червоною і синьою фарбами.

«Обсяг виробництва хрестів значно збільшився у другій половині XIX ст., досягнувши значного поширення на початку XX ст. За порівняно короткий період було створено численні об'єкти кам'яної пластики» [17, с. 208]. У другій половині XX ст. хрести стають за силуетом фактично трилистими, рідше – з прямокутними та круглими раменами чи з комбінацією цих форм. Спочатку поверхню пам'ятників оздоблювали лише текстом, зверху: «І.Н.Ц.І.», на правому рамені – «ІНС», на лівому – «ХРС», внизу – «З.П.Р.Б.», а згодом виникли й орнаментальні мотиви. На поверхні основного хрещатого об'єму надмогильни-

ка почали рельєфно відтворювати менший і тонший хрест. Так, на хресті 1880-х років на середохресті вирізьблено контур хреста з нижнім круглим завершенням. Силует його витонченіший за попередні зразки. Верхнє рамено крупніше, ніж бокові, нижнє – звужується донизу. Поверхня вкрита масштабними знаками. На горішній частині витесано крупне стилізоване зображення молодого півмісяця, а на бічних кінцях – семипелюсткові розети. Майстер застосував незвичний спосіб декорування поверхні пісковика. Він лишив видимими насічки від інструменту (шпунта), які нагадують нанесені під різним кутом штрихи. Такий «графічний» спосіб декорування поверхні додає виробу додаткової виразності.

Деяко пізніше загальний композиційний і стилістичний лад надгробків помітно ускладнюється і одночасно «геометризується». Це виявляється насамперед у характері декорування поверхонь хрестів. Серед зразків вирізняється трилистий хрест із круглим обрисом у центрі. По краю всього контуру пролягає чітка рельєфна облямівка. Різьба розміщена виключно на двох рівнях: вибране тло і опуклість рельєфу. У середині композиції розміщено контур георгіївського хреста, три кінці якого доповнено своєрідними напівкруглими виступами. На бічних раменах витесано крупні шестипроменеві зорі. У нижній частині викарбовано текст: «Терентій Симеонович Петрик жил 75 г. ум. 1906 г.».

На букатинському кладовищі найчисельнішу групу пам'ятників становлять трилисті хрести кінця XIX – початку XX ст. – періоду розквіту місцевого каменотесного промислу. Їхній долішній кінець видовжений, розширюється донизу. Інколи він має силуетні східчасті прямолінійні виступи, напівкруглі чи круглі, що нагадують за розмірами пелюсткові кінці рамен.

З часом розміри надмогильників кардинально зменшилися, їхній силует став витонченішим, стрункішим, але zarazом і одноманітнішим. Загальна структура й об'єм хрестів явно уніфікуються. На тлі цих однакових на вигляд пам'ятників форми попередніх зразків є значно різноманітнішими, навіть вигадливішими. Натомість декору-

ІСТОРИЯ

вання в новіших зразків ускладнилося та збагатилося додатковими мотивами. Давні орнаменти й надалі домінують. Воднораз дедалі частіше на перший план виходять християнські образи, які різьбилися у високому рельєфі: Ісус Христос, Богоматір, фігури святих, Господь Бог-Саваоф та ін. На деяких букатинських хрестах з'являється символічний знак «Всевидяче Око». Це трикутник, від трьох боків якого відходять виконані врізаними лініями промені, а в центрі розміщене схематично потрактоване око. «Генеза більшості символічних знаків невідома як замовникам, так і майстрам. Найчастіше вони сприймаються відповідно або наближено до того, як виступають у Святому письмі, літургії» [9, с. 116].

Поширене зображення Розп'яття букатинськими різьбярами (як і різьбярами з інших вітчизняних каменотесних осередків) відтворювалося за двома іконографічними схемами (канонами), що склалися в різний час у церковному мистецтві. «Українська Православна церква виділяє два типи зображення розп'ятого Спасителя: 1. Давній, на якому Христос зображений з широко і прямо розпростертими вздовж центрального перехрестя руками; тіло не провисає, а вільно впокоєне на хресті, положення голови фасове... 2. Сучасний вид з пластично проробленим зображенням Спасителя, чії руки підняті догори і [розведені. – Г. Т.] в боки. Тіло його провисле» [9, с. 435].

Помітно те, що в першому варіанті, поширеному в 1890-х роках, фігура Ісуса виконувалася місцевими різьбярами зазвичай горельєфно. Вона є досить масштабною і масивною щодо загального об'єму хреста. Пропорції тіла Спасителя подібні до пропорцій дитини чи традиційної ляльки: воно наділене великою головою, коротким тулубом і короткими ногами, але довгими руками. Композиція зображення статична. Тіло випростане, коліна майже не зігнуті. Подібне потрактування скульптурних форм і об'ємів є, посутньо, проявом художнього наїву. Утім, майстри надавали образу розп'ятого Христа неповторних, унікальних мистецьких рис. Фактично кожне із цих зображень демонструє низку самобутніх прикмет.

У пізніших зразках народні умільці демонструють розуміння анатомії людини, реалістичніше передають пропорції тіла. Причиною цього став вплив академічного малярства. З'являється інший тип надгробка, з видовженою і дещо вигнутою (провислою) фігурою розп'ятого Христа. Голова його схилена на праве плече, руки в ліктях злегка зігнуті, ноги в колінах теж зігнуті й повернуті ліворуч. Очевидна суттєва відмінність між різними образними потрактуваннями одного й того самого персонажа. У першому випадку Ісус є носієм життєствердного первня, утіленням мужності й стійкості перед лицем смерті, натомість у другому – він насамперед і головно страждальник, знесилений та виснажений.

В оглянутих зразках букатинської меморіальної скульптури під стопами Ісуса розміщено опору – напівкруглий виступ, що символізує Голготу (Череповище). Священний Пагорб зображався у вигляді або кулі, або його форма вторувала нижньому обрису (напівкруглому чи кутастому) стоп. Під фігурою розп'ятого Христа каменотеси здебільшого витесували череп Адама у вигляді рельєфної півкулі з низкою прямокутників-зубів верхньої щелепи, з кружальцями на позначення очей, із заглибленим трикутником на місці носа. Ще нижче відтворювали дві перехрещені кістки.

Німб над головою Сина Божого зображали по різному: то кутасто на зразок променистого сіяння, то пелюсткоподібно, то вкрай схематично. Розмір німба, як і його форма, часто залежав від величини вільного місця над головою. На одних Розп'яттях він деформований або поданий фрагментарно через обмежений простір.

Тіло Спасителя «прибивали» до хреста чотирма цвяхами-кружечками: останні виднілися на долонях та стопах. Подібними кружечками позначали пуп і груди. Ритмічно-паралельні заглиблені лінії означували ребра, нижній край грудини часто окреслювали напівкруглою лінією. При кінцях рамен хреста подеколи відтворювали (замість символічних квітів-зірок) знаряддя Христових тортур – молоток та кліщі.

Наприкінці XIX ст. у верхній частині вертикального рамена майстри витесували

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

(у вигляді паралелограма) таблицю з абрєвіатурою «ІНЦІ» (в один або два рядки). У цій частині хреста розміщали й орнітологічний символ Святого Духа – голуба. На одному з ранішніх хрестів знайдено наївне відтворення голуба у профіль зі складеними крильми й детально проробленими нижніми кінцівками. В інших зразках птах повернутий на 90 градусів, відповідно обидві нижні кінцівки виступають убік. Прикметно, що таке специфічне зображення Святого Духа трапляється на пам'ятниках без Розп'яття. У більшості випадків на середохресті майстри вирізьблювали менший трилистий хрест із нижнім розширенням, який імітував контур голготного постаменту. Додатковими елементами декору стають шестипелюсткові розети на бічних раменах. Рідкісним мотивом в іконографічному репертуарі букатинських надгробків є схематичне й рельєфне зображення чаші, що містилося на нижньому рамені. У пізніших хрестах (з фігурою Спасителя) голова символічного голуба завжди повернута праворуч, аналогічно до відповідного нахилу голови Христа. Скульптурний об'єм тіла птаха завжди стилізований, деталі позначаються врізаними лініями. Подеколи пташині крила розпростерті в різні боки, явно вторуючи жестові рук Божого Сина на хресті.

Привертає увагу художній спосіб виконання одного Розп'яття кінця XIX ст. Це майстерно оброблений шліфуванням вишуканий хрест, який демонструє досконалий синтез скульптурних і графічних засобів виразності, що виявляється у вдалому поєднанні барельєфу з віртуозними плавними заглибленими лініями. Твір засвідчує непересічний талант майстра, його розуміння засад композиції, неабияку вправність обробки каменю. Голова Христа подана в $\frac{3}{4}$ -му повороті, лик – худорлявий, очі – заплющені, на голові терновий вінок. Пропорції тіла видовжені за рахунок збільшення довжини тулуба та рук. Ноги злегка зігнуті, розташовані прямо, закінчення пальців стоп підкреслено напівкруглою лінією, що позначає разом межу гори Голгофи та черепа Адама. Нижче тонким контуром позначено перехрещені кістки. Над головою Христа

контррельєфно відтворено півколо німба з лініями-променями. Довгий начересельник розділено на три симетричні заокруглені фалди. На верхівці хреста видніється голуб з м'якими рельєфними формами тіла, окрім крил, які відтворені графічними врізаними лініями. Цілком самобутньою іконографічною ознакою аналізованого хреста є голівки ангелів, які визирають з-під долонь Спасителя. Подібний тип художнього вирішення намогильного хреста зафіксований за 40 км від с. Букатинка на кладовищі м. Ямполя Вінницької області.

На особливу увагу заслуговує трилистий хрест початку XX ст., на бічних раменах якого промодельовано фігури пристоячих святих, на верхньому – фігура Бога Отця, а в середохресті високим рельєфом зображений розіпнутий Христос. Цей надгробок сягає заввишки до 2 м. Пропорції фігури Ісуса подібні до анатомічних. Голова Спасителя схилена на праве плече, натомість зігнуті коліна повернуті ліворуч. Завдяки діагональним лініям та асиметрії загальна композиція набуває динамічності, як у зразках барокової скульптури. Воднораз фігура здається майже невагомою. Легкості їй додає начересельник, який ніби розвівається вітром. Під стопами розіпнутого – гора Голгота у вигляді рельєфної кулі. Створюється враження, що Спаситель не висить, а стоїть на кулі. Обабіч нього, біля трійчатого кінця рамен, розміщено погруддя євангельських персонажів – Діви Марії та Іоанна Богослова. Каменярь-скульптор вдало komponує бганки їхнього одягу, акцентуючи увагу на жестах піднесених рук. Над головою Ісуса – таблиця з абрєвіатурою, а зверху, на тлі трикутника, вирізьблено погруддя Бога Саваофа, що нагадує хмару, з якої падають краплі дощу. Ця робота засвідчує високу майстерність різьбяра-виконавця, який зумів на високому художньому рівні відтворити в камені багатофігурну композицію релігійного змісту.

Практика рельєфно-графічного відтворення на могильних хрестах фігури Богородиці мала поширення не в усіх регіонах України. Зокрема, на Заході країни на межі XIX–XX ст. Пресвяту Марію зображали або у вигляді статуї, або рельєфно на площині

ІСТОРИЯ

постаменту. Каменотеси Букатинки різьбили святий образ безпосередньо на поверхні хрестів. Місцеві майстри інтерпретували подобу Божої Матері через індивідуальне сприйняття світу, сакрального первня і часто сягали вершин справжньої художньої майстерності. За стилістикою та іконографією ці твори наближені до схематичних дитячих малюнків. Щоправда, В. Малина, обстеживши кам'яні надгробки у м. Ялтушківі Барського району Вінницької області, опублікував рисунок образу Богородиці, подібний до букатинського зразка. Цей факт засвідчує поширення в різних осередках каменотесного промислу регіону зазначеного періоду певного стилістико-іконографічного канону подоби Пресвятої. В одному рельєфі, виявленому на досліджуваному кладовищі, подобу Богоматері виконано стилізовано з використанням обмеженого набору засобів художньої виразності. Форми її обличчя доволі спрощені: врізаними лініями / рисками позначено довгий ніс, контури очей, рот. Пропорції порушені: голова займає третину висоти тіла. Навколо неї пролягає тонка лінія на позначення контуру головного покривала (мафорія), вище розташовані чотири пелюстки, що нагадують сяиво німба. Тулуб – вкорочений, дорівнює половині висоти голови, дуже умовно позначені руки у вигляді маленьких і тоненьких дужок, які впираються у вузьку талію. Вони уподібнюються також пелюсткам, адже за обрисом цілком збігаються з останніми. Нижче горизонтальної лінії поясу прорізано п'ять вертикальних смуг-банок одягу, що закінчуються зубцями. Під фігурою майстер розмістив великий ромб, півколо та знаки давньокириличного (церковнослов'янського) шрифту.

Жест рук Божої Матері на різних букатинських пам'ятниках виявився не ідентичним. Подекуди верхні кінцівки святої зігнуті в ліктях та утворюють разом з плечима своєрідне півколо. У невеликих зображеннях руки іноді опущені й зімкнуті. Утворена ними горизонтальна лінія одночасно слугувала позначкою пояса, від якого донизу пролягають вертикальні лінії, що позначають складки долішньої частини вбрання. Трапляються фігури, руки яких перехреще-

ні й покладені на груди, підняті на рівень грудей чи обличчя зі складеними до купи п'ястями (з випростаними чи переплетеними пальцями) або підняті й розведені трохи вбік (нагадуючи жест орант). Вочевидь, усе це різні форми молитовних жестів.

На одному хресті (із зазначеною датою «1901 г.») представлено іконографічний мотив «Покрова Пресвятої Богородиці». Барельєфне зображення Марії, яка підняла обома руками омофор. Композиційний лад скульптури перегукується з іконописними відповідниками, що дає привід розглядати останні джерельною основою для творчості місцевих різьбярів. Зверху витесана інскрипційна таблиця (рельєфний паралелограм), однак літери на ній нині затерті. Під ногами – Голгота, що позначена маленькими кружальцями, а в самому низу викарбувано текст з інформацією про покійницю.

Тут слід підкреслити той факт, що пам'ятники з образом Божої Матері обов'язково мають епітафію приблизно такого змісту: «ЗДЕСЬ ПОК. Р. Б. ХРИСТИНА ЖИНА ОНУФРЕЯ ГРИЧКОВСКАГО Ж. 63 Г. ПО 1914». Аналіз епіграфічного матеріалу з надмогильних хрестів Букатинки вказує на те, що надгробки із зображенням Пресвятої Марії призначалися винятково для жіночих поховань.

Потракткування образу Божої Матері у структурі найпізніших букатинських надмогильних пам'ятників є найбільш реалістичним. У цих зображеннях каменотес детально моделює риси обличчя Пресвятої, елементи її вбрання (зокрема частину мафорія, що покриває голову), німб (витесаний під кутом), неодмінно підкреслює її талію. Подеколи голова увінчана убором, подібним до корони. Водночас постать Марії часто поєднана з низкою інших іконографічних мотивів: розетами, інскрипційною табличкою, голубом (символом Святого Духа), херувимами, які містяться на раменах хреста. Подекуди трапляються надгробки із фрагментним зображенням Божої Матері. Останні розташовували в середохресті пам'ятника, у ніші з лінійною облямівкою, яка продовжувалася вздовж усього контура хреста, завершуючись зигзагом у нижній частині.

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

**Надмогильні хрести з кладовища с. Букатинка
Чернівецького району Вінницької області. Світлини О. Альошкіна. 2007–2017 рр.**

1. Надмогильний хрест. 1813 р.
Пісковик, різьблення

2. Надмогильний хрест. Перша половина
XIX ст. Пісковик, різьблення

3. Надмогильний хрест. 1880-ті рр.
Пісковик, різьблення

4. Надмогильний хрест. Кінець XIX ст.
Пісковик, різьблення

ІСТОРІЯ

5. Середохрестя надмогильника з Розп'яттям.
Кінець XIX ст.
Пісковик, різьблення

6. Голуб – Святий Дух на рамені
надмогильного хреста. Початок XX ст.
Пісковик, різьблення

7. Середохрестя надмогильника з фігурою
Богородиці. 1900-ті рр. Пісковик, різьблення

8. Середохрестя надмогильника з фігурою
Богородиці. Початок XX ст. Пісковик, різьблення

ГАННА ТРОЦЕНКО. ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМ'ЯНИХ НАДМОГИЛЬНИХ ХРЕСТІВ...

Окремо слід відзначити непоодинокі приклади формотворення надгробків, яке уґрунтоване на єдиній ритміці скульптурних об'ємів окремих іконографічних мотивів та їхніх елементів. Зокрема, місцеві різьбярі часто узгоджували ритміку деталей вбрання Марії (насамперед вертикальних фалд мафорія) з ритмікою деталей крил символічного голуба. Таким прийомом каменяр-скульптор досягав цілісності художнього твору, укладеного з багатьох елементів та іконографічних мотивів.

Підсумуємо сказане. Огляд історіографії теми та аналіз деяких конкретних зразків надмогильних хрестів ХІХ – початку ХХ ст. з подільського села Букатинка однозначно свідчить про достатньо інтенсивний розвиток каменообробного (каменотесного й каменорізного) промислу на території названого населеного пункту впродовж щонайменше століття. Обстежене нами місцеве кладови-

ще виявилось справжньою музейною збіркою (просто неба) різних за часом появи і художніми якостями зразків надмогильних хрестів. Кращі з них демонструють достатньо високий рівень художньої майстерності місцевих майстрів-виконавців, а в цілому вони слугують своєрідним дзеркалом, що відображає естетичні уподобання й розуміння краси (зокрема краси кам'яної форми та рельєфної / контррельєфної різьби) місцевих жителів. Перспектива наступних досліджень полягає в детальнішій фіксації, повній каталогізації та всебічному аналізі всіх пам'ятників букатинського кладовища, адже наразі проаналізовано лише окремі – найвиразніші – його пам'ятники.

Примітка

¹ Термін «хрещатий» В. Малина використовує на позначення хрестів, що мають додаткові хрести при кінцях рамен.

Джерела та література

1. Александрович Г. С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. Київ : Лито-тип. С. Кульженко, 1916. 149 с.
2. Альошкін О. Застиглі краплі тисячоліть або свято «відкриття дубка». *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1–2 (18–19). С. 138–141.
3. Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Київ : Доля, 1994. 498 с. : іл.
4. Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т. Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя. Київ : Наукова думка, 1977. 192 с.
5. Дорош А. До історії бруснівського осередку кам'яної пластики. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1–2 (18–19). С. 108–111.
6. Іванчишен В. Р. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця ХІХ– початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри. Київ : Наукова думка, 2017. 213 с.
7. Кузенко П. Кам'яні надмогильні хрести Карпат: особливості художнього оздоблення. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1–2 (18–19). С. 112–116.
8. Кузенко П. Я. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини ХVІІІ – першої половини ХХ століття (історія, типологія, художні особливості) : дис. ... канд. Мистецтвознавства : 17.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 360 с.
9. Малина В. В. Кам'яні хрести в Україні. ХVІІІ–ХХ ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. Миколаїв : Художній крам, 2009. 864 с. : іл.
10. Малина В. В. Оздоблення кам'яних хрестів. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1–2 (18–19). С. 95–107.
11. Моздир М. І. Українська народна меморіальна пластика : монографія. Львів : НАН України, Ін-т народознавства, 2009. 287 с. : іл.
12. Моздир М. І. Українська народна меморіальна скульптура : монографія. Київ : Наукова думка, 1996. 129 с. : іл.
13. Моздир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 1–2 (18–19). С. 82–93.
14. Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1901. Вып. 9. 1267 с.
15. Хом'як Л. В. Меморіальна різьба осередків народного каменярства в Галичині кінця ХІХ – ХХ століття : дис. ... канд. Мистецтвознавства : 17.00.06. Івано-Франківськ, 2002. 192 с.
16. Хом'як Л. Меморіальна різьба нараївських каменотесів. *Родовід: наукові записки до історії культури*. 2002. Чис. 18–19. С. 142–151.

ІСТОРИЯ

17. Чаговець Т. Із спостережень над народним каменярством кінця XIX – початку XX століть. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1995. Т. ССXXX : Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 200–211.
18. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Записки НТШ*. Львів, 1908. Т. 82. С. 10–29.
19. Щербаківський Д. Українське мистецтво. Київ ; Прага : Український громадський видавничий фонд, 1926. Т. 2. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури, каплиці. 62 с. : іл.
20. Юсов С. Каменярський промисел буковинської Наддністрянщини в 1990-ті рр. *Традиційне й особистісне у мистецтві. Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань* / відп. ред. М. Селівачов. Київ : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2002. С. 278–283.
21. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). Warszawa, 1894. Tom XXI: opisane przez A. Jabłonowskiego, 654 pp., 8 pp., LI pp.

References

1. ALEKSANROVICH, G. *Stonecutters-Handicraftsmen and Artisans of the Podillia Governorate*. Kyiv: Stefan Kulzhenko Lithography, 1916, pp. 1–36 [in Russian].
2. ALIOSHKIN, Oleksiy. Solidified Drops of Millennia, or the *Oaklet-Opening* Holiday. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 138–141 [in Ukrainian].
3. ARTIUKH Lidiya, Vasyl BALUSHOK, Zoriana BOLTAROVYCH, et al. *Podillia: A Historical and Ethnographic Study*. Kyiv: Dolia, 1994, 498 pp., ill. [in Ukrainian].
4. HORPYNICH, Volodymyr, Vasyl LOBODA, Larysa MASENKO. *Proper Names and Ab-Toponymic Formations of the Ingul-Bug Interfluve*. Kyiv: Scientific Thought, 1977, 192 pp. [in Ukrainian].
5. DOROSH, Andriy. Towards the History of the Stonecutting Centre in Brusno. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 108–111 [in Ukrainian].
6. IVANCHYSHEN, Vitaliy. *Stonecutting of Eastern Podillia in the Late XIXth to Early XX1st Centuries: Common and Sacral Dimensions*. Kyiv: Scientific Thought, 2017, 213 pp. [in Ukrainian].
7. KUZENKO, Petro. Stone Grave Crosses of the Carpathian Mountains: Features of Artistic Decoration. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 112–116 [in Ukrainian].
8. KUZENKO, Petro. *Folk Stone Grave Crosses of the Ukrainian Carpathians in the MidXVIIIth to Early-to-MidXXth Century (History, Typology, and Artistic Features)*. Ph.D. in Art Criticism thesis. Specialty: 17.00.01. Ivano-Frankivsk, 2005, 360 pp. [in Ukrainian].
9. MALYNA, Valeriy. *Stone Crosses in Ukraine in the XVIIIth to XXth Centuries: Ontology. Typology. Symbolics. Function*. Mykolayiv: Art Goods Artil, 2009, 864 pp., ill. [in Ukrainian].
10. MALYNA, Valeriy. Decorating Stone Crosses. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 95–107 [in Ukrainian].
11. MOZDYR, Mykola. *The Ukrainian Folk Memorial Plastic Art: A Monograph*. Lviv: NAS of Ukraine, Institute of Ethnology, 2009, 287 pp., ill. [in Ukrainian].
12. MOZDYR, Mykola. *The Ukrainian Folk Memorial Sculpture: A Monograph*. Kyiv: Scientific Thought, 1996, 129 pp., ill. [in Ukrainian].
13. MOZDYR, Mykola. Stone Witnesses of Artistic Relations. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 82–93 [in Ukrainian].
14. SETSINSKIY, Ye. (1901) Parishes and Churches of the Podolian Eparchy. In: *Proceedings of the Podolian Eparchial Historical and Statistical Committee*. Kamenets-Podolskiy: S. Kirzhatskiy Publishing House, iss. IX, 1267 pp. [in Russian].
15. KHOMYAK, Lidiya. *Memorial Carving of Folk Stonecutting Craft Centres in Halychyna in the Late XIXth through XXth Century*. Ph.D. in Art Criticism thesis. Specialty: 17.00.06. Ivano-Frankivsk, 2002, 192 pp. [in Ukrainian].
16. KHOMYAK, Lidiya. Memorial Carving of Narayiv Stonecutters. In: Rostyslav ZABASHTA, scientific editor, *Genealogy: Scientific Notes for the Cultural History*, 2002, no 1–2 (18–19), pp. 142–151 [in Ukrainian].
17. CHAHOVETS, Tetiana. From the Observations of Folk Stonecutting Craft in the Late XIXth to Early XXth Century. In: Roman KYRCHIV, Oleh KUPCHYNSKYI, eds.inchief, *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society, Vol. CCXXX. Papers of Ethnography and Folklore Studies Section*. Lviv, 1994, pp. 200–211 [in Ukrainian].
18. SHEROTSKYI, Kost. Tombstones in Ukraine. In: Mykhaylo HRUSHEVSKYI, compiler, *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*, Lviv: SSS Publishers, 1908, Vol. 82, bk. 2, pp. 10–29 [in Ukrainian].
19. SHCHERBAKIVSKYI, Danylo. *The Ukrainian Art. Vol. 2: Bukovyna and Halychyna Wooden Churches, Tombstones and Roadside Crosses, Figures, and Chapels*. Kyiv: Ukrainian Public Publishing Fund, 1926, XXXIV, 62 pp., ill. [in Ukrainian].
20. YUSOV, Sviatoslav. Stonecutting Craft of the Bukovyna Over-Dniester Lands in the 1990s. In: Mychaylo SELIVACHOV, ed., *Traditions and Personality in Art. A Joint Research Based on the Materials of the Fourth Honchar Readings*. Kyiv: National Centre for Folk Culture *Ivan Honchar Muzeum*, 2002, pp. 278–283 [in Ukrainian].
21. JABŁONOWSKI, Alexander, editor. *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw)*. Warszawa, 1894, vol. XXI, 654 pp.; 8 pp.; LI pp. [in Polish].

SUMMARY

This article gives a description of the stonecutting community's art in the village of Bukatynka (Chernivtsi District, Vinnytsia Region), in particular the stone crosses created in the 19th to early 20th century. The study focuses on a detailed description and general ideological-formal analysis of individual types of carved crosses. The attention is directed to the search for their distinctive artistic features, analysis of the evolutionary modification of forms and iconographic solutions. In the process of survey, there were recorded the following types of crosses: Greek, Latin, *cruciform*, trilateral, rectangular, broad and narrow with broad trapezoidal shoulders, rectilinear ends, rounded, as well as their variations in combined forms. Various variants of epitaphs, signs, ornaments and figurative images are decrypted, as well as visual characteristics of proportions and ends of the shoulders and design schemes of decorative elements.

The earliest found tombstones, dated the early 19th century, have typical features, such as solid archaic outlines, absence of ornaments and unique silhouettes. Over years, tombstones have received ornaments of the sun, moon and stars in the form of simple figures. Later, ornaments have become more detailed in the forms more complicated rosette flowers with distinct quantities of petals.

In the latter part of the 19th century the standard three-leafed endings of crosses gained spreading, and the images of birds, plants, bowls, the All-Seeing Eye, etc. were added to their decoration. In the late 19th century, the Christian images of the Crucifixion of Jesus, St. Mary, figures of saints, the Lord, and heads of angels appeared in memorials, as well as the Holy Spirit in the form of dove, and the sacred symbols: instruments of Christ's tortures (pincers, hammer), the Calvary, the skull and bones of Adam. The specific feature of the Bukatynka village's tradition is the worship of image of St Mary, the Mother of God, which on early tombstones appeared as a female figure simply designed and disproportionate. In the early 20th century, statues of St Mary became more realistic. As a result of this research, many unknown new objects of art were introduced into scientific circulation, which helps fill the gaps in representing the Podillia memorial sculpture.

Keywords: Bukatynka, Podillia, artistic stonecutting, stonecutting craft, tombstones, stone crosses.